

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

ԿՐՕՆԻ ԵՒ ԿՐՕՆԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԷՌԻԹԻՒՆԸ

ՀԱՏ ՑՐԵՕՒՄԻ.

III. ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԳԼԽԱԽՈՐ ՍԻՍՏԵՄՆԵՐԸ.

Այս բոլոր գիտական նախագրեալներն և միջոցների հանդէպ ներկայ աշխարհը նորագոյն բնական գիտութիւններն և քննական պատմագիտութեան միջոցով ստեղծել է մի նոր հիմունք գիտական մտածողութեան համար, որը թէև հին գիտութեան հետ շատ կողմերից կապուած է, բայց էլի բոլորովին նոր հիմնաւորումն է յառաջ բերել ոչ միայն փիլիսոփայութեան համար ընդհանրապէս, այլ նաև կրօնի գիտութեան համար: Այդ պատճառով էլ կարելի է, և կրօնի գիտութեան հասկացողութեան ու զարգացման համար անհրաժեշտ է, բնորոշել այն ժէ. դարուց սկսած հանդէս եկած գլխաւոր սխառեմները, որոնք հիմնուած են նոր աշխարհայեացքի վրայ: Ամենից առաջ յիշելի են այստեղ մեծ մետաֆիզիք փիլիսոփաների Աստուծոյ գաղափարը նոր ի նորոյ հիմնաւորելու և կազմակերպելու փորձերը, որոնց մէջ այդ Աստուծոյ գաղափարը փոքր ի շատէ նոյնանում է քրիստոնէական յայտնութեան հետ, մանաւանդ վերջինս ուղիղ ըմբռնելու դէպքում (Դեկարտ, Սպինոզա, Մալբրանշ, Լայբնից): Ապա այն ձգտումը, որ աշխատում էր բազմատեսակ դաւանութիւնների միջից հոգեբանական վերլուծութեան շնորհիւ ամեն կրօնի համար ընդհանուր ճշմարտութեան ուղին ու ծուծը գտնել և որը աշխատում էր համաձայնութեան մէջ մնալ բնական գիտութիւնների հետ յարմարեցրած բնագիտութեան (Metaphysik) հետ. մեծ դեր է կատարում այստեղ բարոյական գիտակցութիւնը և քրիստոնէութիւնը դառնում է այս բնական ճշմարտութեան համար մի տեսակ առտուա-

ծային ներածութիւն կամ նախապատրաստութիւն. (Դե-
իզմ և նրա փիլիսոփայական գլխաւոր առաջնորդը՝ Զոն
Լոկը), Վերջապէս ուշադրութիւն է դարձնուում նորից
կրօնի միատիքական տրամադրութիւնների վրայ. կրօնի
միջոցով է ըմբռնուում Աստուծոյ և աշխարհի միութեան
զգացմունքն ու փորձը, բոլոր կրօնների մէջ հիմնական
ճշմարտութիւնները միեւնոյնն են և մի միատիքական քրիս-
տոնէութեան մէջ ամեն ու բոլոր կրօնների էութիւնը ճա-
նաչուում է: Այդպէս է լադիկալ պիետիզմը և վերածնունդ
նոր պլատոնական միատիկան, այլ և Բուսսոյի ուսմունքը
պարզ, բնական կրօնական զգացմունքի մասին: Պակաս չէ
նաեւ կրօնի բացարձակ մերժման ուսմունքը. — բնութեան
մէջ տեղ չի մնում վերացականի համար և պատմական
համեմատական քննութիւնը խախտում է բոլոր կրօնների
հաստատութիւնը: (Դաւիդ Հիւմը և նրանից էլ այն կողմն
անցնող Ֆրանսիական Բադիկալիզմը):

Բայց այս բոլորը դեռ ևս նոր ըմբռնողութեան միայն
առաջին շարժումներն են: Նորագոյն կրօնի գիտութեան
գլխաւոր սխտեմները այս շարժումների շնորհիւ և ազ-
դեցութեամբ յառաջ բերեց ժիւ. դարը: Չորս այդպիսի
գլխաւոր և մեծ սխտեմներ կան:

Ա. Առաջին տեղն է բռնում բնական իդէալիզմը:
Այս իդէալիզմը այն բոլոր մետաֆիզիքական տեսութիւն-
ների վախճանական արդիւնքն է, որոնք ձգտում էին նոր
մատեմատիք — մեխանիստական բնափիլիսոփայութիւնը
միացնել մի իդէալիստական վախճանաբանական աշխար-
հայեացքի հետ: Համոզուելով լիապէս, որ բոլոր այդպիսի
փորձերը ապարդիւն են, նա բոլորովին մերժում է ամեն
մետաֆիզիկա և կենդրոնանում է մարդկային սուբյեկտիւ
բանականութեան վերլուծութեան վրայ, այդ բանականու-
թեան մէջ է տեսնում միակ իրականը և ամեն իրականու-
թիւն, որը սակայն հանդէս կարող է գալ միայն այդ բանա-
կանութեան հիմնական տուեալներից: Բայց վերլուծութիւնն
այստեղ գլխաւորապէս հոգեբանական չէ, որ գիտակցու-
թեան բովանդակութիւնը անդամահատում է և հետա-

դատում՝ նրա ծագման հոգեբանական եղանակը, այլ իմացաբանական (erkenntnistheoretisch), որը հոգեբանական իրական բովանդակութիւնից հանում է մեր ճանաչողութեան ինքնորոշիչ (autonom) պարտադիր օրէնքները։ Միայն այդ օրէնքների շնորհիւ հնարաւոր է մարդկային բանականութեան համար ճանաչողութիւնը կամ իմացութիւնը Այդ օրէնքների մէջ իւր տեղն ունի բնագիտական, բարոյագիտական, էստետիկական—վախճանաբանական մտածողութեան օրէնքների կողքին նաև կրօնական գաղափարների կազմութեան օրէնքը։ Ըստ Կանտի և նրա անմիջական հետևողների, կրօնական գաղափարների կազմութեան օրէնքը սերտ կապ ունի բարոյական գաղափարների կազմութեան օրէնքի հետ։ Կրօնը գործ ունի իրերի հիմքի հետ և այստեղ ոչ թէ անհամների գիտակցութիւնն է արտայայտութիւն գտնում, այլ ընդհակառակը ընդհանրապէս գիտակցութեան ներքին անհրաժեշտութիւնը, ուրեմն անհատականից գերադաս, ընդհանուրի համար պարտադիր նշանակութիւն ունեցող բանականութեան անհրաժեշտութիւնը։ Այսպիսով «լուտ բանականութիւն» գաղափարով բարձրանում ենք դարձեալ դէպի մետաֆիզիկական—կրօնականի սահմանը, բայց առանց մետաֆիզիքական հիմնական գաղափարից հանել փորձելու մեր իրական գիտակցութիւնն ու նրա բովանդակութիւնները։ Այդպիսով Կանտի կրօնի տեսութիւնը կախումն ունի կրօնի գէլիտական բարոյագիտական վերլուծութիւնից, այն ինչ Շլայերմախերը նոյն նախադրեալների հիման վրայ փորձում է կրօնի մի իմացաբանական (erkenntnistheoretisch) վերլուծութիւն, որն աշխատում է կրօնի առանձնայատկութիւնները բոլորովին անկախ բարոյական օրէնքներից ըմբռնել։ Շլայերմախերի կարծիքով կրօնական գաղափարների համար իբրև հիմնական օրէնք պէտք է ընդունել վախճանականի և անվախճանականի միութեան զգացմունքը։ Շլայերմախերի տեսութիւնը կապ ունի այդ տեսակէտից կրօնի միատիքական և պիետիստական վերլուծութեան հետ։ Կրօնի այդ ապրիորին գտնելուց յետոյ միայն կարե-

լի է հետեւել գտնելու նրա հոգեբանական և պատմական իրականութեան ճանապարհը. մի նպատակ, որի վրայ Կանադ մեծ ուշադրութիւն չդարձրեց և լուծեց խնդիրը շատ բնդհանուր գծերով, այն ինչ Շլայերմախերը աւելի սկզբունքով և աւելի մեծ յաջողութեամբ լուծեց այն-
երրորդ նպատակն է գտնում անհրաժեշտաբար՝ կրօ-
նի պատմական հոգեբանական զարգացումը քննադա-
տական կերպով գնահատել, որի ժամանակ չափը բնական-
նօրէն հետեւեալն է. այն կրօնն է ամենաբարձրը, որի մէջ
կրօնի ապրիորին ամենամաքուր կերպով է հանդէս գալիս Կանադի և Շլայերմախերի համոզմամբ ամենաբարձր կրօնը
այդպէս դատելով քրիստոնէութիւնն է. բայց նոքա քրիս-
տոնէական գաղափարը ի հարկէ քննական կերպով մշա-
կում էին և նրա միջից հանում այն գլխաւոր գծերը,
որոնք նշանակութիւն ունին ներկայ ժամանակի գիտակ-
ցութեան համար:

Բ. երկրորդ մեծ խումբը հետեւում է Հեգելի վար-
դապետութեանը. այդ վարդապետութեան էութիւնն այն
է, որ այստեղ Կանադի փիլիսոփայութեան մէջ եղած՝ գի-
տակցութեան վերլուծութեան վերջին սահմանադա-
ւարը, «զուտ բանականութիւնը»՝ գործադրում է դար-
ձեալ բնազանցական տեսակէտով և այդ «զուտ բանակա-
նութիւն»-ից արտածւում է բնական և հոգեկան պատմու-
թեան իրականութիւնը իբրեւ բանականութեան անհրաժեշտ
տրամաբանական հետեւանք: Այդ բանն անել կարողանալու
համար Հեգելը աւելացնում է զուտ բանականութեան վրայ
մի ուրիշ երեւոյթ՝ շարժումն հակադրութեան միջոցով, հակա-
դրութիւնը մի աւելի բարձր աստիճանի վրայ հաշտեցնելու
համար: Այդպիսով բանականութիւնը մի յարաշարժու-
թիւն է ստանում և յառաջ է գալիս բանականութեան
զարգացման սկզբունքը: Իրականութիւնն ուրեմն ամեն
անգամ և միշտ անհրաժեշտ բանականութիւնն է կամ
իդէան՝ զարգացման մի որոշ աստիճանում և մարդկային
հոգին է, որ ներկայացնում է բանականութեան մեզ ծա-
նօթ զարգացման աստիճանը, որը կարող է իրեն վերա-

բերող և իրենից առաջացող ամբողջ զարգացումը վերլուծել և վերանորոգել: Կրօնը մարդկային բանականութեան ապրիորիական մասերից մէկն է և կարող է ոչ միայն ապացուցանել իւր զուտ բանականութիւնից յառաջ գալու անհրաժեշտութիւնը, այլ կարող է վերլուծել ինքն իրեն՝ իւր զարգացման շրջանները, իբրեւ տրամաբանական անհրաժեշտութիւն: Կրօնը տիեզերքի միութեան միտախրական հաւատն է և սցգ պատճառով էլ կարելի է հասկանալ այն իբրեւ ինքն իրեն իւր կենդրոնում՝ ըմբռնող բանականութիւն: Նա վախճանական բանականութեան այն գիտակցութեան գալն է, թէ ինքը անհրաժեշտաբար ըզլսել է անվախճան տիեզերական բանականութիւնից: Կրօնը ուրեմն միջոց է տալիս եղած վախճանական աշխարհի միութիւնը կրկին ձեռք բերելու նրան յառաջացնող անվախճանի հետ՝ մարդկային գիտակցութեան մէջ: Բայց կրօնը «տիեզերական բանականութեան» միտքը ըմբռնում է մութ զգացողութեամբ և պատկերացնում է այն հայեցողական պատկերներով և սիմբոլներով, կարևոր է կրօնի փիլիսոփայութիւնը այդ պատճառով, որ նրա բովանդակութիւնը գաղափարական իմացութեան վերածէ: Սակայն կրօնի հանրազգեցիկ ուժի համար անհրաժեշտ են իւր պատկերներն ու սիմբոլները և միայն փիլիսոփայական կրօնի մէջ են նոքա գաղափարներ դառնում: Իսկ ժողովրդի կրօնին պէտք է անշուշտ փիլիսոփայական ըմբռնողութեան համաձայն ուղղութիւն տալ և հեռու պահել մոլեռանդական և սնոտիապաշտական զարտուղի ճանապարհներից:

Հեգելի այս ուսմունքը հսկայական յաջողութիւն ունեցաւ, գոնէ սկզբում՝ աւելի մեծ յաջողութիւն, քան թէ Կանտինը կամ Շլայերմախերինը: Դրա պատճառն այն էր, որ նա աւելի մօտ էր կրօնի մետաֆիզիքական ձգտումներին և կրօնի զարգացման պատմութեան համար էլ մի ամուր ներքին անհրաժեշտութիւն էր ասպարէզ հանում: Նրա համար ամենագլխաւոր նպատակը բանականութեան լիակատար ինքնաճանաչութիւնն է, մարդկային ու աս-

տուածային բանականութեան միացումը, որոնք զարգացման ընթացքում բաժանուել էին միմեանցից, Այդ պատճառով էլ քրիստոնէութեան աստուածամարդութեան վարդապետութիւնը ինկատի է առնում այստեղ իբրեւ կրօնի և բանականութեան զարգացման վերջնական նպատակ, թէեւ եկեղեցական քրիստոսաբանութիւնը բացատրում է վերին տեսութեան համաձայն։ Սակայն շատ շուտով հեղելի աշակերտներից ոմանք այս վարդապետութիւնից հետեւութիւններ հանեցին և ստեղծեցին մի բազիկալ յառաջադիմականութիւն, որի համաձայն քրիստոնէութիւնը արդէն թառամող, թէխտական—անթրոպոմորֆական գաղափարների հետ չաղկապուած կրօնական զարգացման մի շրջան է, որից յետոյ գալու է իբրեւ ապագայի կրօն էստիտիքական համաստուածութիւնը։

Գ. Առաջին երկու տեսակին բոլորովին հակառակ դիրք է բռնում երրորդ գլխաւոր տեսակը՝ պողիտիւիզմի կրօնական փիլիսոփայութիւնը Կոնաի դպրոցից։ Առաջին երկու տեսութիւնները, չնայելով նրանց բոլոր տարբերութիւններին, հիմնուած էին իդէալիստական ըմբռնման վրայ և իրականութեան հիմքը փնտրում էին զգայական աշխարհից դուրս և ընդունում էին միևնոյն ժամանակ բանականութեան իդէալական ինքնուրոյ արժէքներ։ Այդ պատճառով երկու տեսութիւններն էլ գրական վերաբերմունք էին ցոյց տալիս դէպի կրօնը։ Դրա հակառակ՝ պողիտիւիզմը հիմնուած է այն հակադիր նախադրեալի վրայ, թէ միակ իրական ու հաստատուն մտածողութեան առարկան, գիտութեան իսկական էութիւնը, զգայական իրականութեան օրինական կամ դոնէ կանոնաւոր կապակցութիւնն է. իսկ վերացական աշխարհի համար մնալ կարող է միայն այն, ինչ որ չի հասկասում դրան։

Սրանով պարզւում է, որ գրական փիլիսոփայութեան կամ պողիտիւիզմի հիմքը ժ.Բ. դարու ֆրանսիական մատերիալիզմն է. և թէեւ նա վերջինիս թոյլ կողմերից խուսափելու համար մերժում է ամեն մետաֆիզիկա, չի ընդունում մինչև անգամ բնութեան օրէնքներն մետաֆիզիկա,

բայց նրա սկզբունքը որոշ օրէնքներով սահմանափակուած փորձն է և այդ պատճառով էլ նրա դիրքը չատ էլ ուրիշ չէ, քան թէ մատերիալիզմինն էր։ Բնութեան դոգմատիքական օրէնքների տեղը բռնում են կանոնաւոր, փորձի ենթակայ կապակցութիւնները և հոգեւոր իրականութեան տարբերութիւնը մարմնական աշխարհից ընդունւում է։ Բայց գիտական ճանաչողութեան համար միակ հաստատունը մնում են բնութեան իրողութիւնների նկատուած և համադրուած կանոնաւորութիւնները և մարդկային ընկերութեան կազմութիւնը, իսկ հոգեւանկախութեան համար ուրիշ ոչինչ չէ մնում, բայց եթէ մի կարելիութիւն այդ ճանաչուած կանոնաւորութիւնները կեանքի և գոյութեան պահպանման օգտին ծառայեցնելու։

Այստեղ կրօնը իբրև ճշմարտութիւն այլ ևս տեղ չունի, նա պէտք է բնականօրէն երևակայութիւն, իլլիւզիա դառնայ, իսկ այն մեծ դերը, որ կատարել է կրօնը, պէտք է ուրիշ հիմք ունենայ, քան այն, ինչ որ կրօնն ինքն է կարծում, նա պիտի լինի ինքն իրեն համար դեռ ևս անգիտակցական մի կարեւոր գործունէութիւն։ Այդ գործունէութիւնը տիեզերքի նախագիտական բացատրութեան և նախագիտական ընկերական բարոյագիտութեան (Sozialethik) գործունէութիւնն է։ Այդ նախագիտականների պատճառով բոլոր շեշտն ընկնում է նախապատմական և նախնական դրութեան մէջ մնացած ազգերի և կրօնների վրայ։ Այդպիսով Հեգելի գպրոցի կրօնական առասպելների բացատրութեանն ու կրօնների պատմութեանը հանդէպ է ելնում և լրացնում է մի ազգագրական — մարդաբանական հետազօտութիւն, որ նկարագրում է զանազան ազգերի և զանազան քաղաքակրթութիւնների մէջ զարգացած կրօնները և ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս կրօնը այդ ուղղութեամբ յառաջադիմելով իւր վախճանն է գտնում դրական գիտութեան կրօնադարձի ընկերական վարդապետութեան մէջ։ Չպէտք է ուրանալ սակայն, որ այս ուղղութեան շնորհիւ բաւական չափով յառաջադիմել է թէ նախնական ազգերի կրօնների և

Թէ առհասարակ հին կուլտուրական ժողովուրդների կրօնների ուսումնասիրութիւնը՝ Այդպիսով հնարաւոր է դարձել առասպելական նիւթերը աւելի լաւ ըմբռնել ու պարզել. բայց բարձրագոյն հոգեւոր և բարոյական կրօնների ըմբռնման համար համարեա թէ ոչինչ չկարողացաւ տալ պոզիտիւիստական ուղղութիւնը:

Դ. վերջապէս մնում է յիշել եկեղեցական—դոգմատիքական յայտնութեան վարդապետութիւնը, որը նոյնպէս ներկայ գիտութեան յառաջ բերած փոփոխութիւններին ենթակայ լինելով վերակազմուել է, և որը ազդեցութիւն ունենալով աստուածաբանական և եկեղեցական շրջանների վերայ, այսօր էլ դեռ ամենատարածուած կրօնական գիտութիւնն է: Ընդհանուր առմամբ եկեղեցու մէջ ազդեցութիւն ունեցող աստուածաբանութիւնը նորագոյն ժամանակներում բոլորովին հեռու է քաշուել կրօնի գիտութիւնից և բաւականանում է քրիստոնէական իդէան նկարագրելով իբրև յայտնագործուած ճշմարտութիւն, միանգամայն մէկդի թողնելով ոչ քրիստոնէական կրօնները: Բայց նորագոյն գիտութեան ազդեցութիւնը նրա վրայ էլ երևում է այդ յայտնագործուած ճշմարտութեան ապացուցութեան և հիմնաւորման մէջ: Յայտնութեան գաղափարը ապացուցւում է ոչ թէ հրաշքների կամ Ս. Գրքի ներշնչման վարդապետութեան միջոցով, այլ քրիստոնէական կրօնական տրամադրութեան հոգեբանական վերլուծութեամբ, այժմ՝ այդ ներքին տրամադրութիւնն է հրաշքի տեղ ծառայում, այլ և այդ հրաշքը յառաջացնող Փրկութեան միջնորդները՝ եկեղեցին, Ս. Գիրքը և փրկութեան պատմութիւնը, ամենից աւելի՝ ամենինչ իւր անձի մէջ պարունակող Քրիստոսի անձնաւորութիւնը: Բայց այդ ներքին հրաշքի մէջ գործող և իբրև աստուածային վկայուած՝ յայտնութեան ճշմարտութիւնն էլ այժմ հեղինակաւոր դոգմա չէ, այլ մի միացեալ, մեղքի թողութեան վարդապետութեան շուրջը համախմբուած, առանձնայատուկ կրօնական բարոյական գաղափար: Ոչ քրիստոնէական կրօնների նմանութիւններն ու ճշմարտութեան

նշոյլները ըմբռնուում են իրլե նախամարդոց մէջ գործող
ընական բանականութեան ազդեցութեան հետեանք և
գնահատուում են իբրեւ աստուածային նախապատրաստա-
կան շնորհ։ Բոլոր այս գաղափարների կազմութեան գլխաւոր
հիմքն այն է, թէ ամեն իրական, զօրեղ կրօն յառաջ գալ
կարող է մի որոշ գրական յայտնութեան հաւատից և
միայն այդպիսի հաւատի մէջ կայ ընկերութիւն կազմող
զօրութիւն։ Բացի այդ առանձնապէս շեշտուում է որոշ նա-
խադրեալներից աղատ լինելու անկարելիութիւնը։ Կրօնի
գլխութեան նպատակը կարող է լինել այդ պատճառով
միայն որոշել քրիստոնէական յայտնութեան գաղափարը,
իբրեւ ժառանգական մեղքը մի ներքին հրաշքով ոչնչա-
ցնող և միակ յայտնութիւն։ Իսկ այդ յայտնութեան բո-
ւականակութեան բացատրութիւնը նա պիտի թողնի քրիս-
տոնէական աստուածաբանութեանը։

Ուլ աւելի առաջ է գնում, աստուածաբանութեան
համար ընդհանուր կրօնների գլխութիւնը իբրեւ չրջանակ
ծառայեցնելու գործում, նրա համար Շելլինգի յետին
չրջանի վարդապետութիւնը կարող էր միջոցներ և կարե-
ւոր մտքեր ընծեռել։ Աշխարհը երկպառակութեան մէջ է
և ընդդիմութիւն է Աստուծոյ, ինչպէս այդ բանը ուղիղ
կերպով զգացուած է և նկարագրուած նախահայրերի
անկման պատմութեան մէջ։ Բայց այդ բանականութեան
ընդդիմադիր և արարածական դարձող կամքի դէմ գոր-
ծում է աստուածային բանականութիւնը՝ աստիճանաբար
զարգացող յատնութեան միջոցով։ Ոչ քրիստոնէական կրօն-
ները բանականութեան նախապատրաստական երեւոյթներն
են, իսկ իսրայէլական և քրիստոնէական կրօնը ընդհակա-
ռակն՝ նորա լիակատար յայտնութիւնը, իսկ դրանով հաշտու-
թիւնն ու փրկութիւնը, որ այստեղ Շելլինգի փիլիսոփա-
յութեան մէջ աւելի հաստատուն կերպով մետաֆիզիքա-
կան հիմունքների վրայ է դրւում, քան թէ էր այն Հե-
գելի փիլիսոփայութեան մէջ։ Կրօնական զարգացումը
այստեղ այլ ևս չի նոյնանում հոգեւոր զարգացման հետ
ընդհանրապէս, այլ ունի իւր առանձնայատուկ տեղը

նրա մէջ և յառաջ է գալիս միշտ յայտնութեան ընձեռած հիմունքների շնորհիւ:

IV. ԿՐԾՆԻ ԷՌԻԹԻՒՆԸ.

Այս գլխաւոր տեսութիւնների միմեանց գէժ ունեցած հակառակութիւնները ցոյց են տալիս, որ չի կարելի խօսել մի ընդհանուրի համար ընդունելի կրօնի գիտութեան մասին: Նախապաշարումներից ազատ գիտնականը կարող է անշուշտ այս բոլոր տեսութիւններից էլ շատ բան սովորել, բայց նոցա բոլորին էլ որ և է ձեռով իրաւունք տալ և մի կոմպրոմիս առաջ բերելը կլինէր ամենախառնի-խուռն և երկչոտ էկլեկտիցիզմը: Գիտնականը այստեղ քաջութիւն պէտք է ունենայ ընտրութիւն անել զանազանակերպ տեսութիւնների մէջ, առանց քաշուելու միւս վարդապետութիւնների խիստ հակաճառութիւններից կամ անկրօն ու անգիտնական լինելու յանդիմանութիւններից: Այս համառօտ տեսութիւնը հետեւում է գլխաւորապէս Կանտ — Շլայերմախերեան մեթոդին, աշխատելով նաև այդ սահմանում միւս տեսութիւնների մէջ ճշմարտութեան գծեր գտնել ու միացնել իւր ընդունածի հետ:

Սովորական է դարձել կրօնի նորագոյն գիտութիւնը համարել մի հետազօտութիւն կրօնի էութեան մասին: Եթէ այդ արտայայտութեամբ ուզում են ասել, թէ կրօնը քննութեան առարկայ է դառնում իբրև մարդկային գիտակցութեան մի երևոյթ և ոչ թէ Աստուծոյ գաղափարի և կրօնական օբյեկտների մետաֆիզիքական ապացուցութիւն, այն ժամանակ արտայայտութիւնը ճիշտ է: Բայց ընդհանրապէս վերցրած «կրօնի էութիւնը» արտայայտութիւնը մոլորեցուցիչ է իւր բաղձազան նշանակութիւնների պատճառով: Սխալ կլինի կարծել, թէ միայն մի հետազօտութեամբ հնարաւոր է կրօնի էութեան մէջ պարունակուող բոլոր հարցերի պատասխանը տալ: Կրօնի էութիւն ասելով կարելի է հասկանալ ամենից առաջ այն բոլոր էական ու բնորոշ առանձնայատկութիւնները, որոնց շնորհիւ կրօնա-

կան երևոյթները հոգեբանօրէն ճանաչում են իբրեւ հոգեկան երևոյթներ. ուրեմն մի ընդհանուր և սեռի գաղափար (Gattungsbegriff), որը նկարագրում է հոգեբանական երևոյթի ընդհանուր և առանձնապէս բնորոշ առանձնայատկութիւնները. Բայց նա նշանակում է նաեւ իսկական էութիւնը՝ հակառակ լսկ երևոյթի, կամ ուրեմն կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնները. Իսկ այս վերջինը հնարաւոր չէ գտնել հոգեբանական հետազոտութեան շնորհիւ, այլ կարելի է միայն իմացաբանական քննութեամբ. Բայց իմացաբանական քննութեան արգիւնքն էլ վերաբերել կարող է միայն կրօնի ընդհանուր երևոյթին, այն ընդհանուր բովանդակութեանը, որ պատմական բոլոր զարգացումների մէջ էլ միևնոյնն է. Սակայն ինչպէս որ կրօնի հոգեբանութիւնը ստիպուած էր ճանաչել բաղմազան պատմական տարբերութիւններ կրօնական կաղմութիւնների մէջ, այնպէս էլ «կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնների» գաղափարը պիտի ի նկատի առնի այդ զանազան զարգացման ենթակայ կրօնական կաղմութիւնները. նա կգտնայ այդպիսով կրօնների պատմական զարգացումների մի աստիճանական կարգաւորումն, համաձայն նրանց արժէքի, և այդպիսով մէջ տեղ կգտայ կրօնի իդէալը կամ ասղագայի կրօնի գաղափարը:

Կրօնի էութեան գաղափարը այդպիսով կտանի մեզ դէպի մի պատմափիլիսոփայական հետազոտութիւն, որ չի կարող կանգնած մնալ բոլոր կրօնների մէջ եղած ընդհանուր ճշմարտութեան վրայ, այլ պէտք է հետևի այդ ճշմարտութեան զարգացմանը տալով պատմութեան ընթացքում: Վերջապէս «էութեան» հարցին է վերաբերում և այն խնդիրը, թէ ինչ միտք և նշանակութիւն ունի կրօնը ընդհանրապէս մեր կեանքի համար. իսկ այդ հարցին անհնար է միայն կրօնով իրենով պատասխանել, այլ պէտք է ի նկատի առնենալ նաեւ շրջապատն ու նման կամ կապ ունեցող միւս երևոյթները. Ուրեմն տանն անգամ երբ դուում է կրօնի էութեան հարցը, մէջ տեղ է գալիս նաեւ կրօնի յարաբերութեան խնդիրը տիեզերքի

մասին ունեցած մեր միւս իմացութիւնների և աշխարհայեացքի հետ: Այդ է պատճառը, որ անհրաժեշտ է դառնում պարզել կրօնի իրողութիւնների դիրքը գէպի մեր ամբողջ աշխարհայեացքն ու արտաքին աշխարհի մասին ունեցած ծանօթութիւնը. մի խօսքով հանգէս է գալիս Աստուծոյ գաղափարի դիրքը փիլիսոփայութեան նկատմամբ: Այնպէս որ ինչքան էլ կրօնի նորագոյն դիտութիւնն աշխատել է կրօնը ըմբռնել հէնց կրօնի միջոցով, քննելով կրօնական երևոյթները և նրանցից տեղեկութիւններ ժողովելով իրեն մասին, այնուամենայնիւ այդ դեռ միայն առաջին քայլն է և բոլոր հին փորձերը՝ կրօնի փիլիսոփայութիւն ստեղծելու, կրօնական գաղափարների հիմնադրումն ու տեղը գտնելու մեր ամբողջ աշխարհայեացքի մէջ, վերջ ի վերջոյ իրենց իրաւունքի մէջ կմտն արդարացի կերպով:

Այդ տեսակէտից բոլորովին սխալ է և հնացած մի ձև կրօնի էութիւնը որոշել զանազան «սահմանումներով», այն համոզմամբ, թէ այդպիսի «սահմաններ» մէջ արտայայտել կարելի է բոլոր հարցերը, որոնք պատասխանի են սպասում: Նոյնպիսի մի սխալ «սահման» է նաև «կրօնի սկզբնաւորութիւնը» գաղափարը, որը յաճախ և սիրով նոյնացնում են «կրօնի էութեան» գաղափարի հետ: Ի՞նչ է նշանակում այստեղ «սկզբնաւորութիւն», եթէ վերցնելու լինենք այն իւր իսկական իմաստով և սկզբնաւորութեան հիմքն ու պատճառը հարցնենք, այն ժամանակ կարող է նշանակել այն միայն կրօնի սկզբնաւորութիւնը իւրաքանչիւր առանձին մեզ ծանօթ արդի կամ նախկին կրօնական անհատի մէջ: Սակայն մի բոլորովին նոր սկզբնաւորութիւն այստեղ մենք երբէք չենք կարող ունենալ մեր առաջ: Անհատական կրօնը ծագում է միշտ կրօնական մտքերի ու գաղափարների աւանդութիւնից, լինի այդ աւանդութիւնը շատ խոշոր, թէ նեղ գծով: Մի բացարձակ նախասկիզբն դիտել վիճակուած չէ մեզ և ամեն անգամ կրօնական զգացման ծագման պատճառը պէտք է համարել գլխաւորապէս աւանդութեան շարունակու-

թիւնն ու զօրութիւնը, Ո՞րտեղից է սակայն յառաջ գալիս այդ աւանդութեան սկիզբը, ինչպէս է սկսուել կրօնը նախամարդկութեան մէջ և ինչ պատճառներ ունի այն, բոլորովին անծանօթ է մեզ և անծանօթ էլ կմնայ, բարոյականութեան ու տրամաբանութեան սկզբնաւորութեան նման: Երեակայութեան բոլոր փորձերը՝ այդպիսի մի սկզբը նաւորութիւն վերանորոգել, կատարուած են ներկայի սկզբնաւորութիւնների նմանութեամբ, որոնք ամենագլխաւոր նախադրեալը ունին արդէն՝ կրօնական պատկերացումների գոյութիւնը, Այդ պատճառով էլ «կրօնի սկզբնաւորութեան» գաղափարն էլ անորոշ է և անարժէք, որովհետեւ կրօնի իսկական նախասկզբի մասին ոչինչ ասել չի կարելի, այլ միայն հնարաւոր է այն արտաքին պատճառները քննել, որոնք առիթ են եղել նորա յառաջ գալուն: Կրօնի սկզբնաւորութեան գաղափարը միայն այն ժամանակ միայն ունի, եթէ համաձայն ուրիշ հիմունքների մեզ համար արդէն մի անգամ՝ պարզ է, որ կրօնը լոկ մի անցողական կողմնակի գիծ է, առանց սեպհական ներքին անհրաժեշտութեան, մարդկային հոգու իսկական էական գործունէութիւնների մէջ: Բայց այս էլ պողիտիւիզմի տեսութիւնն է, որի իսկական ելակէտը ոչ թէ կրօնի սկզբնաւորութեան առեղծուածն է, այլ այն մետաֆիզիքական համոզումը, թէ կրօնը չի կարող ճշմարտութիւն բովանդակել իւր մէջ, Ուրեմն «կրօնի սկզբնաւորութիւն» գաղափարը «կրօնի էութեան» նման պարունակում է իւր մէջ կրօնի ամբողջ պրորլեմը, որի առանձին խնդիրները մէկ մէկ քննութեան պիտի ենթարկուին: Իսկ այդ խնդիրները չորս են. կրօնի հոգեբանութիւնը, իմացաբանութիւնը, պատմափիլիսոփայութիւնը եւ մետաֆիզիկան: Այս չորս հետախուզութիւնների արդիւնքների համադրութիւնը կասէ մեզ, թէ ինչ է ներկայ գիտութեան ըմբռնումը կրօնի նկատմամբ և ինչ է այն օգնութիւնը, որ գիտութիւնը տալ կարող է կրօնական կեանքի և կրօնի զարգացման համար:

Ա. կրօնի հոգեբանութիւնը: Կրօնի հոգեբանութիւնը առաջին նախադրեալն ու հիմունքն է ամեն իմացաբանա-

կան աշխատանքի կրօնի նկատմամբ, ինչպէս որ առհասարակ հոգեբանական վերլուծութիւնը ամեն իմացաբանական հետազօտութեան հիմքն է։ Պէտք է ամենից առաջ ճանաչել երևոյթը իւր իրականութեամբ և առանձնայատկութիւններով նախ քան նրա արժէքի մասին խօսելը։ Կանտի տեսութեան թոյլ կողմն հէնց այս նախադրեալի նկատմամբ ցոյց տուած զանցառութիւնն է, և մինչև անգամ Շլայերմախերն էլ, որ յայտնի է իւր նուրբ հոգեբանական քննադատութեամբ, շատ արագ կերպով սկսեց իւր կրօնի տեսութեան մէջ օնտոլոգիական և իմացաբանական գաղափարներ մտցնել։ Սակայն հոգեբանութեան դերը այստեղ շատ դժուար է երևոյթի լսողութեան ընդմագնանութեան, մեծ ծաւալի և ներքին աշխարհի հետ ունեցած սերտ կապի պատճառով։ Ամենաառաջին նպատակը պիտի լինի քննել երևոյթը դեռ ևս իւր ամբողջ պարզութեան (Naivität) մէջ, դեռ ևս չենթարկուած դիտական բացատրութեան ու զարգացման։ Հոգեբանութիւնը պէտք է որոշէ, թէ որն է կենդրոնականը և մակերևութայինը երևոյթի մէջ և որոնք են նրանց բնորոշ նշանները։ Կենդրոնականը ամեն տեղ էլ Աստուածայինի ներկայութեան հաւատն է, որ զգացում է որոշ պայմանների մէջ, — աստուածայինի գաղափարը նախադրում է արդէն իբրև իրական — և այդ աստուածայինի ազդեցութեամբ յառաջ եկած առանձնայատուկ կրօնական զգացումն ու կամքը։ Իսկ մակերևութայինը ամեն տեղ կրօնի բարոյական և սոցիալական տարրերն են, ամենից առաջ առասպելները, որոնք իսկապէս կրօն չեն, այլ միայն սերտ կերպով կապուած են նրա հետ։

Բայց հետազօտութիւնը կարող է կամ՝ ազգերի հոգեբանութեան շաղկով կամ՝ անհատական հոգեբանութեան ուղիով ընթանալ։ Առաջին ուղղութեան մէջ հանդէս են գալիս գլխաւորապէս միատեսակ մասնայական երևոյթները, պաշտամունքի ձևերի միատեսակութիւնն ու օրէնքները և առասպելական մտածողութիւնը։ Երկրորդ ուղղութեան մէջ գլխաւորը զգացմունքի խորու-

թիւնն է, որը նոյնպէս ամեն տեղ միեւնոյն ընդհանուր գիծն ունի, բայց որը իրական է միշտ և միայն անհատական առանձնայատկութեան մէջ, և ուսանելու նիւթ է դառնում լոկ շնորհիւ որեւէ ժամանակի կրօնական անձնաւորութեան և նրա ներքին կեանքի մասին եղած տեղեկութիւններին Այս բոլոր գէպքերում մենք զգում ենք օրինների միանգամ արդէն զգացածը և աշխատում նկարագրել այդ հոգեկան դրութիւնը մեր սեպհական կրօնական զգացմունքի օգնութեամբ: Բոլոր քննութեան և հոգեբանական վերլուծութեան արդիւնքըն այն է ի վերջոյ, որ ամեն կրօնի նախնական երեւոյթը միատիքական է, այսինքն հաւատ գէպի գերմարդկային դրութիւնների գոյութիւնն ու գործունէութիւնը և նրանց հետ յարաբերութիւն հաստատելու կարելիութիւնը: Էական գծերով ուրեմն ճշգրտում է կրօնի միատիքական տեսութիւնը, այն տարբերութեամբ միայն, որ նախ կրօնը մի կոնկրետ հայեացք ունի աստուածայինի եղանակի և գործունէութեան մասին, լինի այն յայտնութեան կամ աւանդութեան միջոցով ստացուած, այն ինչ միատիքական կրօնի տեսութիւնը ի վերջոյ այս հայեացքը մակերեսութային է դարձնում և նրա փոխարէն գնում է մի առանձնայատուկ համաստուածային մետաֆիզիկա:

Բ. կրօնի իմացաբանութիւնը: Իմացաբանական քննութեան նպատակն է պարզել կրօնի հոգեկան երեւոյթի արժէքը ճշմարտութեան և իրական լինելու տեսակէտից: Գլխաւոր հարցն է այստեղ, թէ ինչ ձևով հնարաւոր է հոգեբանական իրողութիւններից եզրակացութիւն հանել կրօնի իրական արժէքի մասին: Այդ հարցի պատասխանը տալ կարելի է միայն ընդհանուր իմացաբանութեան միջոցով: Իսկ այդ հարցի պատասխանից յետոյ գալիս է երկրորդ հարցը՝ ինչ ծառայութիւն կարող է մատուցանել կրօնական կեանքի առանձնայատուկ շրջանում ճշմարիտ արժէքի այդպիսի մի հետախուզութիւնը: Յամենայն դէպս նա աւելի բան չէ կարող անել, քան թէ ցոյց տալ բանականութեան էութիւնից բղխող մի ապրիորիական օրէնք կրօ-

նական գաղափարների կազմութեան համար, որն իւր կողմից անշուշտ սերտ օրգանական կապակցութեան մէջ կլինի բանականութեան մնացած ապրիորիի հետ: Նա կարող է փորձել ապացուցանել միայն կրօնական գաղափարների կազմութեան անհրաժեշտութիւնը բանականութեան տեսակէտից, այլ ոչ թէ կրօնի առարկայի գոյութեան ապացոյցներ բերել: Առհասարակ իմացաբանութիւնը գործ չունի գոյութեան ապացոյցների հետ. նրա համար միակ հնարաւոր գոյութեան ապացոյցը այն բանականութեան տեսակէտից անհրաժեշտութիւնը որոշելն է, որ գիտութեան բոլոր ճիւղերի՝ բնափիլիսոփայութեան, պատմութեան, բարոյագիտութեան, էստետիկայի և կրօնի մէջ հանդէս է գալիս տարբեր սկզբունքների գործունէութեամբ: Պէտք է զգոյշ լինել կրօնական գաղափարների իրականութեան ապացոյցը առանձին օբյեկտների գոյութեան ապացոյցների հետ չչփոխելու համար, որովհետեւ առանձին օբյեկտների ճանաչողութիւնը և ապացոյցը հնարաւոր է միւս օբյեկտների հետ ունեցած յարաբերութեան ըմբռնմամբ, այն ինչ կրօնական օբյեկտը իսկապէս մի օբյեկտ չէ միւսների նման: Այդ պատճառով ամենագլխաւոր խնդիրը այստեղ կրօնական ապրիորիի բովանդակութիւնն ու էութիւնն է: Այդ ապրիորին ի հարկէ կապ պիտի ունենայ միւս ընդհանուր ապրիորիների հետ. իսկ որովհետեւ այդ միւս ապրիորիների մէջ ընդհանուր գիտակցութեան համար բարոյականն ամենագլխաւորն է և տրամաբանականն ու էստետիքականը միայն երկրորդական են, այդ պատճառով կրօնի իրական պարտադիր կարեորութիւնը կամ նրա բովանդակած ճշմարտութիւնը պարզելու համար կարեւոր է որոշել նրա համերաշխութեան չափը բարոյականութեան և ապա նաեւ տրամաբանութեան ու էստետիկայի հետ: Մի կրօնական գաղափարի իրականութիւնը կարող է շատ ու քիչ լինել, նայելով թէ ինչ չափով է նա համապատասխան և համերաշխ ամբողջ գիտակցութեանը և արդեօք այդ գիտակցութեան մէջ առաջնորդի դեր չէ կատարում: Այդ հանգամանքի շնորհիւ հնարաւոր է տար-

բեր կրօններին տարբեր չափով իրականութիւն վերագրելը՝ Սակայն գրանով մենք դառնում ենք կրկին դէպի կրօնի հոգեբանական ծննդաբանական իրականութիւնը և պէտք է ցոյց տանք, թէ կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնը ի՞նչպէս է իրողութիւն դառնում այդ հոգեբանական ձևերի մէջ։

Գ. կրօնի պատմափիլիսոփայութիւնը։ Այդպիսով մենք վերագրաւորում ենք կրկին դէպի կրօնական կեանքի պատմական հոգեբանական իրականութիւնն ու բաղմազանութիւնը, որ ամեն տեղ որոշ կանկրետ և դրական պատմական կազմութիւնների մէջ է հանդէս գալիս։ Բայց այժմ էական պարտականութիւն է դառնում ըմբռնել այդ բաղմազանութիւնը յառաջ եկած մի ներքին միութիւնից և յետագայում դարձեալ մի նորմատիւ նպատակի ձգտող։ Այդ կրօնի պատմա-փիլիսոփայութեան գործն է։ Հեզելի վարդապետութիւնն այս տեսակէտից մինչև այսօր այդ խնդրի ամենահոկայական լուծումն է։ Բայց այժմեան գիտութեան պահանջի համաձայն պէտք է խոյս տալ նրա զուտ մետաֆիզիքական փիլիսոփայական դրութիւնից (տիեզերական բանականութիւն)։ Առանց բնազանցութեան անկարելի է ի հարկէ այստեղ գործ տեսնելը, բայց պէտք է մի բնազանցութիւն ստեղծել, որ յառաջ է գալիս իրողութիւններից եզրակացութիւն հանելով և ոչ թէ մի մետաֆիզիկա, որ իւր եզրակացութիւնները հանում է բացարձակ էութիւնից։ Պէտք է մի վախճանաբանական զարգացման օրէնք գտնել՝ ամենայն պատմափիլիսոփայութեան վերջին և ամենագլխաւոր գաղափարը ամեն դէպքում։ Սրանով սկսում է սկզբունքային պատմա-փիլիսոփայական հետազոտութիւնը, որի նպատակն է զարգացման գաղափարի էութեան ու բովանդակութեան մասին վճիռ կայացնել և գլխաւորապէս տեղեկութիւն տալ բանական զարգացման տարբերութեան մասին՝ գիտակցութեան լոկ շարժումից ու յառաջախաղացութիւնից։ Յատկապէս կրօնի գիտութեան համար խնդիրն այն է դառնում, թէ ճիշդ է կրօնական զարգացման վերջնական նպատակը, դէպի ո՞ւր է գնում

այդ զարգացումը, դէպի մի պատմութիւնից ազատ ընդհանուր բանականութեան կրօն, դէպի միութիւն ու խառնուրդ բոլոր եղած ճշմարտութիւններէ՛, թէ դէպի գրական կրօնի զարգացումը: Միւս գլխաւոր հարցն է, թէ ինչ գիրք են բռնում և ինչ նշանակութիւն ունին կրօնական զարգացման համար արդի գլխաւոր կրօնները: Որովհետեւ վերջինների մէջ քրիստոնէութիւնը յամենայն դէպս ամենանշանաւորն ու ամենահարուստն է, այդ պատճառով էլ վերջին խնդիրը կլինի քրիստոնէութեան նշանակութեան և ապագայի խնդիրը:

Դ. Կրօնի մետաֆիզիկան: Սակայն կրօնը երբէք միայն կրօնական հաւատ յառաջ բերելու ու կազմակերպելու հոգեկան գործողութիւնը չէ, նա միեւնոյն ժամանակ գրական կերպով հաստատում է իւր հաւատի օրյեկտի, Աստուծոյ գաղափարի գոյութիւնը, իսկ Աստուծոյ գաղափարը մատչելի չէ ոչ մի այլ ճանապարհով, քան թէ կրօնական հաւատով: Բայց նա պնդել է աշխատում մի այնպիսի իրողութիւն, որ պէտք է որևէ կերպով մնացած գիտական ճանաչողութեան հետ համաձայնութեան մէջ լինի, եթէ մարդկային բանականութիւնը մի ներքին միութիւն է ներկայացնում: Այդպէս սկսում է Աստուծոյ գաղափարի փիլիսոփայական ըմբռնումը, որն անշուշտ անհնար է արտածական մետաֆիզիկայի միջոցով, բայց որը պիտի ստացուի դարձեալ մետաֆիզիքական հետեւութիւններ հանելով փորձնական աշխարհից: Բացարձակ իմացաբանական փիլիսոփայութիւնն էլ պէտք ունի այդպիսի բնազանցութեան, եթէ նա չէ ուղում պսիխոլոգիզմի և սկեպտիքականութեան մէջ մնալ: Սրանով կրօնի գիտութեան պրօբլեմները դառնում են սկզբունքային փիլիսոփայութեան կամ մետաֆիզիքական պրօբլեմներ: Այդ է պատճառը, որ մենք սկզբից և եթ մերժեցինք պողիտիւիզմի տեսութիւնը և հետեւեցինք իդէալիզմին, որից ոչինչ չէր մնայ կրօնի մէջ, եթէ գրական փիլիսոփայութեան նախագրեալները ճիշտ լինէին: Ապա երկրորդ գլխաւոր պրօբլեմն է այստեղ՝ հաստատել, որ տիեզերքի հիմքի և բացարձակ

գիտակցութեան յարաբերութիւնն իրենց մասնակի բովանդակութիւնների հետ այնպէս է, որ միշտ յառաջ գալ կարող են նոր սկզբնաւորութիւններ և իրողութիւններ, առանց որոնց ամեն կրօնական միտք լոկ խօսք է դառնում կամ անպատու միատիկա. մի խօսքով պլուրալիզմի և ազատութեան պրոքլեմը հակառակ մօտիզմի, որ միայն ինքն իրեն հետ միշտ նոյնացող գոյութեան (Substanz) անհրաժեշտ ծաւալումն է ընդունում: Եթէ այդ նպատակին հասնենք, այն ժամանակ կրօնի այս մետաֆիզիկան ոչ թէ միայն մի ջատագովութիւն կլինի արդէն հաստատուն և միանգամ ընդունուած Աստուծոյ գաղափարի համար, այլ միևնոյն ժամանակ Աստուծոյ գաղափարի հիմնական վերակազմութիւն և համերաշխութիւն նորագոյն գիտական աշխարհայեացքի հետ:

Այսպիսի, կրօնի ամբողջութիւնը քննութեան նիւթ դարձնող, կրօնի գիտութեան գործն ու նշանակութիւնը այն է, որ նրա միջոցով յետ է մղում հին եկեղեցական հեղինակաւոր ուսմունքների ազդեցութիւնը և համբերատարութեան ոգին իշխել է կարողանում: Սակայն նրա դրական միացուցիչ գործունէութիւնը մինչև այժմ շատ աննշան է: Կարելի էր սպասել, թէ նրա միջոցով հաշտութիւն և համերաշխութիւն կստեղծուի կուլտուրական մարդկութեան մէջ, բայց այդ տեսակէտից կրօնական և կրօնա-գիտական կոնգրեսները մինչև այսօր շատ քիչ բան են տուել և դժուար թէ տան էլ: Առհասարակ այդպիսի մեծ պայքարները իրենց վճիռն են ստանում մարդկութեան մէջ ոչ թէ գիտութեան միջոցով, այլ աւելի տարեքային ուժերի: Մեր նկարագրած կրօնական գիտութիւնը եւրոպական կուլտուրայի ստեղծագործութիւնն է և այդ պատճառով էլ նշանակութիւն ունի միայն կուլտուրական այդ շրջանի համար:

Սակայն այստեղ էլ նրա ազդեցութիւնը հաշտութիւն յառաջ չէ բերել: Մի կողմից նա պատճառ է դարձել նորագոյն աշխարհի մի մեծ մասի կրօնից բոլորովին հեռա-

նախուհի, գիտական միջոցներ ընձեռելով նրան պրոպագանդա անելու կրօնի դէմ: Միւս կողմից նա միջոց տուեց հրէական և քրիստոնէական եկեղեցիներից հեռացածներին հետեւելու մի ընդհանուր անժամանակ, անդատական բանականութեան կրօնի, որը տարբեր անհատների և շրջանների մէջ դարձեալ շատ տարբեր է և չի կարողանում մի զօրեղ կրօնական շարժումն յառաջ բերել: Վերջապէս նա ազդեցութիւն ձեռք բերեց զանազան դաւանութիւնների քրիստոնէական աստուածաբանութեան վրայ և այդպիսով մի բուռն պայքար մտցրեց աստուածաբանութեան մէջ, մեծ զարկ տուեց նորագոյն քրիստոնէութեանը՝ այնպէս որ այժմ կարելի է խօսել քրիստոնէութեան վերակազմութեան և վերանորոգութեան մասին բոլորովին ուրիշ հիմունքների վրայ, քան թէ մինչև այժմ եղած եկեղեցականն էր:

Որովհետեւ կրօնը իւր ամբողջ զօրութիւնը ծաւալել կարող է միայն իբրեւ դրական կրօն, իսկ եւրոպայում և Ամերիկայում դեռ քրիստոնէութիւնն է միակ իրական կրօնական զօրութիւնը, պէտք է ընդունել, որ քրիստոնէական կրօնի վերակազմութեան համար մատուցած այս ծառայութիւնն է եղել ցարդ կրօնի գիտութեան ամենամեծ գործը:

(Վերջ):

Երուանդ վարդապետ.

ՍՏԱՅՈՒՆԺ ԳՐԱԳԵՐ*

1. Լև Տոլստոյ, Աղօթք, Թարգմ. Էմմ. քահ. Նազարեանց, 1906, Մոսկուա գինն է 5 կոպէկ:
2. Լև Տոլստոյ, Սէր, Թարգմ. « » » » Մոսկուա գինն է 8 կոպէկ:
3. Լև Տոլստոյ Սեռային յարաբերութիւն, « » » Մոսկուայ գինն է 12 կոպէկ:
4. Պրոփ. Բժիշկ. Լէօ Բուրճերշաէյն, Առողջապահիկ կանոններ բոլոր ուսումնարանների աշակերտների և աշակերտուհիների համար: Թարգմ. Էմմ. քահ. Նազարեանց. 1906 թ. Մոսկուա, գինն է 75 կ.
5. Յովհաննէս Մալխասեան. Հորոտ—Մօրոտ, երբորդ գիրք, Ն. Նախիջևան, 1907 թ.

* Ստացուած գրքերի մասին այսուհետեւ կանոնաւոր կերպով հրախօսութիւններ կգրուին: